

TÜRKÇE SÖZLÜK'ÜN KULLANILMASIYLA İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Sözlüklerin kendisine özgü hazırlama ilkeleri ve kullanma özellikleri vardır. Bu özellikler madde düzeni, yazım ve söyleyişle ilgili ilkeler ve diğer özellikler olarak sıralanabilir.

Madde Düzeni

Türkçe Sözlük'te madde düzeni ile ilgili olarak benimsenen ilkeler şunlardır:

1. Herhangi bir nesnenin veya kavramın adı olan ve “sözlük birimi” olarak adlandırılan söz ve söz öbekleri bitişik veya ayrı yazılmalarına bakılmaksızın madde başı yapılmıştır: **almak, balık, ceviz, turkuaz; başkent, dershane, mormenekşe, atom ağırlığı, badem yağı, hizmet içi eğitim, kapalı yüzme havuzu** vb.

Bunlara ek olarak *hissetmek, zikretmek* gibi bitişik yazılan birleşik fiiller ile *dolayısıyla, itibarıyla, meydana, tutturabildiğine, vaktiyle, yanlışlıkla* gibi kalıplaşmış biçimler de madde başı yapılmıştır.

Madde içinde ise *etmek, eylemek, olmak, kılmak, yapmak* vb. yardımcı fiillerle oluşturulup ayrı yazılan birleşik fiiller; deyimler; atasözleri; *gibi, kadar, ile* vb. sözlerle oluşan kalıplaşmış biçimler yer almıştır: *ayırt etmek, hizmet etmek, azat eylemek, göç eylemek, dost olmak, emekli olmak, namaz kılmak, otostop yapmak; abayı yakmak, çene yormak, ev açmak; ayağının bastığı yerde ot bitmez, elin ağzı torba değil ki büzesin, söz gümüşse sükül altındır; akrep gibi, ibiğ gibi, kıl gibi, su gibi; parmak kadar, tırnak kadar; bileğinin hakkıyla, bin can ile* vb.

2. Madde başında her sözün türü ve fiillerden önce gelen isimlerin hangi eklerle kullanıldığı kısaltmalarla gösterilmiştir: *a., sf., e., zf.; (-i), (-e), (-den), (nsz)* vb.

3. Maddenin kelime türünden sonra gelen okunuş bölümünde uzun heceler iki nokta (:) ile, vurgular (') işareti ile, ince söylenmesi gereken heceler ünlünün üzerinde (^) işareti ile gösterilmiştir: **abat** *sf. (a:ba:t)*, **bariz** *sf. (ba:riz)*, **bazı** *a. (ba:zı)*, **delalet** *a. (dela:let)*, **fakirhane** *a. (fakirha:ne)*, **halazade** *a. (halaza:de)*; **acaba** *zf. (a'caba)*, **eğer** *bağ. (e'ğ'er)*, **evet** *ünl. (e'vet)*; **bigâne** *(bi:gâ:ne)*, **tezgâh** *a. (tezgâ:h)* vb.

Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kökenli yabancı söz varlığının aslen uzun olan kapalı hecelerinin kısa söylenmesi eğilimi yaygınlaşmıştır. Söz gelişi, *haya:t* değil *hayat*; *kara:r* değil *karar*, *sela:m* değil *selam*, *zama:n* değil *zaman*. Ancak bu yapıdaki kelimelerin çoğu, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında aslen uzun olan son heceleri özgün söylenişine döner. Hecenin açılması durumunda ortaya çıkan bu özellik şu şekilde gösterilmiştir: **hayat** *a. (haya:ti)*, **karar** *a. (kara:ri)*, **selam** *zf. (sela:mi)*, **zaman** *a.(zama:ni)* vb.

Hem kalın hem de ince okunma özelliğine sahip olan **I** ünsüzünün söylenişinde sık sık yanlışlığa düğüldüğü görülmektedir. Bu yanlışlıkları ortadan kaldırmak amacıyla ince söylenmesi gereken **I**'nin okunuşu ayrıç içinde belirtilmiştir: **klasik, -ği** *a. (I ince okunur)*, **laborant** *a. (I ince okunur)*, **vals** *a. (I ince okunur)* vb.

Ancak bütün bu okunuş bilgileri kelimelerin türevlerinde gösterilmemiştir.

4. 1988 ve 1998 baskılarında madde başı sözlerin köken bilgisini gösterme konusuna ağırlık verilmişti. Bu baskıda da bütün yabancı söz varlıklarının hangi dilden geldikleri ve özgün yazımları gösterilmeye çalışılmıştır: **adliye** *a. Ar. 'adliyye*, **ahu** *a. (a:hu) Far. āhū*, **anarşi** *a. Fr. anarchie*, **sadrazam** *a. (sadra:zam) Ar. şadr + a'zam*, **doping** *a. İng. doping*, **fok** *a. Fr.*

phoque, **forint** a. *Mac. forint*, **marina** a. (*mari'na*) İt. *marina*, **martini** a. (*marti'ni*) İt. *martini*, **kuruş (I)** a. *Alm. Groschen*, **vasistas** a. (*va'sistas*) Fr. *vasistas*.

Latin harfleri kullanan dillerden Türkçeye geçen Batı kökenli kelimelerin hangi dilden geldikleri ve özgün yazımları gösterilir. Ancak Rusça, Rumca, Japonca vb. dillerden geçen kelimelerin özgün yazımları değil sadece hangi dilden geldikleri belirtilmiştir: **bocuk**, **-ğu** a. *Rus.*, **filiz (I)** a. *Rum.*, **harakiri** a. *Jap.*

Köken bilgisinde Arapça ve Farsçadan alınan sözlerin özgün yazımı, uluslararası bilim çevrelerinde benimsenmiş bulunan çeviri yazı alfabetine göre verilmiştir: **alem** a. *Ar. 'alem*, **hakikat**, **-ti** a. (*haki:kat*) *Ar. ḥaḳīqat*, **Hüda** a. (*hüda:*) *Far. ḥudā*. Bitişik olarak yazılan ve iki kelimesi de aynı dilden veya farklı dilden olan sözlerin köken bilgisi verilirken iki kelimenin arasına (+) işareti konmuştur. **şehriyar** a. *Far. šehr + yār*, **kütüphane** a. *Ar. kutub + Far. ḥāne* vb.

Tek sözden veya bitişik kelimelerden oluşan madde başlarında köken bilgisi ayrıntılı olarak gösterilirken ayrı yazılan birleşik kelimelerde bu ilke uygulanmamıştır. Örnek olarak **millî ekonomi** maddesinde köken bilgisi verilmemiş, bu kelimelerle ilgili bilgiler, **millî** ve **ekonomi** maddelerinde yer almıştır. Ancak ayrı yazılmasına karşın birleşik sözü oluşturan sözcükler ayrıca madde başı olarak sözlükte yer almıyorsa bu sözlerin köken bilgileri verilmiştir. **nitrik asit** Fr. *acide nitrique*, **fort pense** Fr. *fort pince* vb.

Türkçe yapım ekleriyle oluşturulan yeni söz varlıklarının köken bilgilerinin verilmesine de gerek duyulmamıştır.

5. Madde başı sözcükler herhangi bir bilim dalının veya alanın terimi ise bunlar kısaltma ile gösterilmiştir: *anat.* (anatomi), *coğ.* (coğrafya), *ed.* (edebiyat), *fiz.* (fizik), *jeol.* (jeoloji), *kim.* (kimya), *sin.* (sinema), *sp.* (spor) vb.

6. Yaygın kullandığı sözcükler için herhangi bir kısaltma yazılmamış; kullanımdan düşmüş veya yerine yaygın olarak başka kelime kullanılıyor olanlar için *esk.*, bölge ağızlarında yaşayan sözcükler için *ağz.* kısaltmalarına yer verilmiştir. Ancak bu kısaltmalar kelimelerin türevlerinde kullanılmamıştır.

7. Maddelerin anlamlandırılmasında genellikle yaygın anlamlar önce mecaz, argo, alay, hakaret vb. ile terim anlamları sonra verilmiştir. Ardından deyimleşmiş veya kalıplaşmış biçimler anlamlarıyla ve varsa örnekleriyle sıralanmış; atasözleri de bu bölüm içinde sadece anlamlarıyla gösterilmiştir.

Ahfeş'in keçisi gibi başını sallamak; İsa'yı küstürdü, Muhammed'i memnun edemedi; Karadeniz'de gemilerin mi battı?; Nasrettin Hoca'nın türbesi gibi; Ali'nin külahını Veli'ye, Veli'nin külahını Ali'ye giydirmek gibi özel adlarla kurulmuş deyim ve atasözlerine de *Türkçe Sözlük*'te yer verilmiştir. Ancak bunların sözlükte yer alabilmesi için özel adın madde başı yapılması gerekmiştir. Söz gelişi **İsa'yı küstürdü, Muhammed'i memnun edemedi** atasözüne yer verebilmek için **İsa** sözcüğü, **Karadeniz'de gemilerin mi battı?** deyimine yer verebilmek için **Karadeniz** sözcüğü madde başı olarak alınmıştır.

8. Sözlerin cümle içindeki kullanımlarını göstermek ve anlamlarına açıklık getirmek için ölçünlü dille yazılan metinlerden seçme örnek cümleler, tırnak içinde ve eğik yazıyla dizilerek verilmiştir. Herhangi bir örnek cümle, içindeki sözlerin zenginliği, kullanım güzelliği veya çarpıcılığından dolayı birden fazla madde için de örnek olarak gösterilebilmiştir.

9. *Türkçe Sözlük*'ün bu baskısında gönderme düzeninde ayrıca şu ilkeler benimsenmiştir:

a. Madde başı olan kelimelere ait tanımların sonundaki eş veya yakın anlamlı sözlerden önce noktalı virgül konulmuştur: **düzenleme 4**. Yayımlanan mevzuatın derlenip toplanması ve mevzuatta yapılan değişikliklerin ilgili ana mevzuata işlenmesi; kodifikasyon.

b. Sözlerin kullanım sıklığı dikkate alınmış, eş veya yakın anlamlı sözlerden yaygın olanında tanım verilmiş; yaygın olmayan sözler ise ► işareti kullanılarak yaygın kullanılan söze gönderilmiştir: **Çulpan** *sf.* ► Çoban Yıldızı; **duyar** *sf.* ► Duygulu; **Japon hurması** *a.* ► Trabzon hurması; **kavuştak** *a.* ► Nakarat; **sagu (II)** *a.* ► Ağıt; **uca (II)** *sf.* ► Yüce vb.

c. Türkçe karşılığı bulunan yabancı kökenli sözler de ► işareti ile karşılığı olan maddeye gönderilmiştir: **adavet** *a.* ► Düşmanlık; **aleni tadat, -dı** *a.* ► Açık sayım; **gazometri** *a.* ► Gaz ölçümü; **herbivor** *sf.* ► Otobur; **mahcur** *sf.* ► Kısıtlı; **mahiye** *a.* ► Aylık; **paleozoik** *a.* ► Birinci Çağ; **teşrinievvel** *a. esk.* ► Ekim vb.

ç. Dilde kullanımdan düşmüş olan kelimeler *bk.* kısaltması ile yaygın söz veya söz öbeklerine gönderilmiştir: **mustarip** *a. bk.* muzdarip vb.

d. Yazı dilindeki yaygın yanlışlar doğru biçimlerine *bk.* kısaltması ile gönderilmiştir: **ahçı** *a. bk.* aşçı, **sarmısak** *a. bk.* sarımsak vb.

e. Dilimize son zamanlarda girmekte olan Batı kökenli sözler özgün biçimiyle eğik olarak yazılmış, burada tanım verilmeyerek Türkçe karşılıklarına *bk.* kısaltması ile gönderilmiştir: **check-up** *a. İng. check-up tıp bk.* tam bakım; **factoring** *a. İng. factoring ekon. bk.* alacaklandırma; **tubeless** *sf. İng. tubeless bk.* içsiz vb.

f. Birleşik sözler sözlükte ilk kelimesine göre abece sırasıyla yer almaktadır. Bununla birlikte madde başıyla ilgili sözlükteki tüm söz varlığının görülebilmesi ve ağ ortamındaki aramada kolaylık sağlanması amacıyla o madde başıyla kurulan sözler maddenin hemen altındaki → işaretinden sonra koyu, eğik yazıyla gösterilmiştir. Örnek olarak **beslenme** maddesiyle kurulanlar: → **beslenme bozukluğu, beslenme çantası, beslenme eğitimi, beslenme odası, beslenme saati, beslenme sorunu, beslenme uzmanı, beslenme yetersizliği, dengeli beslenme, dengesiz beslenme, dış beslenme, öz beslenme, yeterli beslenme** biçiminde verilmiştir.

Yazım ve Söyleyiş

Türkçe Sözlük'te yazım ve söyleyiş ile ilgili olarak benimsenen ilkeler şunlardır:

1. Türkçede yalın biçimleri iki heceli olan *asıl, hasım, kayıp, küfür, meyil, nehir, resim, sabır, şehir, vakit, zehir* gibi Arapçadan geçmiş bazı alıntı kelimelerin, ünlüyle başlayan bir çekim eki aldıklarında veya **etmek, eylemek, olmak** yardımcı fiilleriyle birleştiklerinde, ikinci hecelerindeki dar ünlü düşer: *asılı* değil *aslı*, *hasımı* değil *hasmı*, *kayıbı* değil *kaybı*, *küfürü* değil *küfrü*, *meyili* değil *meyli*, *nehire* değil *nehre*, *resimi* değil *resmi*, *sabrın* değil *sabrın*, *şehire* değil *şehre*, *vakitim* değil *vaktim*, *zehire* değil *zehre*; *kaybolmak, küfretmek, sabreylemek, zehrolmak* vb. *Türkçe Sözlük*'te bu tür değişikliklere uğrayan kelimeler madde başında **asıl, -slı; hasım, -smı; kayıp, -ybı; küfür, -frü; meyil, -yli; nehir, -hri; resim, -smı; sabır, -brı; şehir, -hri; vakit, -kti; zehir, -hri** biçiminde gösterilmiştir.

Yalın biçimleri iki heceli olan ve ikinci hecelerinde dar ünlü bulunan **ağız, beyin, boyun, burun, göğüs gönül, karın**, gibi bazı Türkçe kelimeler de ünlüyle başlayan çekim eki aldıklarında hece kaybına uğrar. Bu tür kelimeler de *Türkçe Sözlük*'te **ağız, -ğzı; beyin, -yni; boyun, -ynu; burun, -rnu; göğüs, -ğsü; gönül, -nlü; karın, -rni** biçiminde verilmiştir.

2. Tonsuz ünsüzlerle biten bazı kelimelerin, ünlü ile başlayan ek almaları durumunda son sesleri tonlulaşır. Son sesteki bu değişim, **açık, -ği; araç, -cı; barmak, -ğı; elek, -ği; hesap, -**

bu; itimat, -dı; kanat, -dı; kitap, -bı; kürek, -ği; söğüt, -dü; süreç, -ci; yurt, -du örneklerinde görüldüğü biçimde gösterilmiştir.

Ünlüyle başlayan ek aldıklarında son ünsüzü tonlulaşan Batı kökenli kelimeler de vardır. Bunlar için de *gardrop, komik, lastik, lirik, lort, mikrop, otomatik, prensip* örneklerini verebiliriz. Bu tür kelimeler de *Türkçe Sözlük*'te *gardrop, -bu; komik, -ği; lastik, -ği; lirik, -ği; lort, -du; mikrop, -bu; otomatik, -ği; prensip, -bi* biçiminde gösterilmiştir.

3. Yazımla ilgili bir başka sorun Arapçadan dilimize geçen ve aslında ikiz ünsüz bulunduran kelimelerle ilgilidir. Türkçede son sesleri tek ünsüze dönüşmüş olan *hak* (hakk), *his* (hiss), *ret* (redd), *zan* (zann) gibi kelimelerin, ünlüyle başlayan ek almaları veya *etmek, eylemek, olmak* yardımcı fiilleriyle birleşmeleri durumunda, yapılarında var olan çift ünsüzler yeniden ortaya çıkar: *hak, hakkım; his, hissi, hissetmek, hissolunmak; ret, reddi, reddetmek, reddeylemek, reddolunmak; zan, zannı, zannetmek, zannolunmak* *Türkçe Sözlük*'te bu tür değişikliğe uğrayan kelimeler *hak, -kkı; his, -ssi; ret, -ddi; zan, -nnı* biçiminde gösterilmiştir.

4. Son ünlüsü kalın olmasına rağmen ince sıradan ek alan Doğu ve Batı kökenli kelimeler *âlemşümül, -lü; feragat, -ti; harf, -fi; hayal, -li; ihtimal, -li; istikbal, -li; lügat, -ti; menfaat, -ti; rol, -lü; saat, -ti; alkol, -lü; festival, -li; mareşal, -li* biçiminde gösterilmiştir.

5. Sonu p, ç, t, k ile biten *Gaziantep, -p'i; Güzelyurt, -t'u; Suruç, -ç'u; Zonguldak, -k'ı* vb. özel adlar ünlü ile başlayan ek aldığında son sesleri sadece söyleyişte (*ga:zı'antebi*); (*güze'lyurdu*); (*su'rucu*); (*zo'nguldağı*) biçiminde tonlulaşır. Bu durum yazıda gösterilmez.

Diğer Özellikler

Türkçe Sözlük'ün kullanımında yukarıda verdiklerimizin dışında başka bazı teknik özellikler de yer almıştır. Yapı bakımından birbirine benzeyen ve eş sesler bulunduran birçok kelime *Türkçe Sözlük*'te art arda gelmektedir. Kaynakları ve anlamları farklı olan bu yapıdaki kelimeler *boy (I), boy (II), boy (III); çay (I), çay (II); kalın (I), kalın (II), kalın (III); saf (I), saf (II); sandal (I), sandal (II), sandal (III), sandal (IV)* biçiminde Romen rakamlarıyla birbirlerinden ayrılmışlardır.